

बडोदा संस्थानातील एक औद्योगिक शिक्षण संस्था : कलाभवन

सौरभ सुनिलराव गायकवाड*

पीएच. डी. संशोधक, समाजशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर.

प्रो. डॉ. संजय बी. साळुंके**

मार्गदर्शक, समाजशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
छत्रपती संभाजीनगर.

गोष्टवारा

कलाभवनच्या माध्यमातून बडोदात तांत्रिक व औद्योगिक शिक्षणाचा पाया खोलवर रुजवला जात असताना तत्कालीन भारतातील एकूण औद्योगिक शिक्षणाची स्थिती अभ्यासणे क्रमप्राप्त ठरते. मुंबई प्रांत व इतर ठिकाणी उभारलेल्या १९ औद्योगिक शैक्षणिक संस्थांपैकी १४ संस्था विविध कारणांमुळे अल्पायुषी ठरल्या. यामध्ये फ्री चर्च ऑफ स्कॉटलंड, अमेरिकन मिशन इ. परदेशी संस्थांनी स्थापन केलेल्या संस्थांचादेखील समावेश होता. या पार्श्वभूमीवर बडोदा संस्थानात सयाजीराव गायकवाड यांनी स्थापन केलेल्या कलाभवन या तांत्रिक शिक्षण संस्थेची झालेली प्रगती तत्कालीन भारतातील औद्योगिक शिक्षण संस्थांच्या तुलनेत अग्रेसर होती. यामुळे कलाभवनची उभारणी विविध मुद्यांच्या आधारे जाणून घेण्यात आलेली आहे.

मुख्य शब्द

कलाभवन, बडोदा, तांत्रिक शाळा, औद्योगिक शिक्षण, कारागीर इ.

प्रस्तावना

भारताप्रमाणे बडोदा संस्थानातील लोकांचे जीवन शेतीवर अवलंबून असले तरी उद्योग आणि कारागिरीच्या साहाय्याने उदरनिर्वाह करणारा वर्ग तेथे मोठा होता. पारंपरिक समाजात माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणाचा लाभ फक्त उच्चजातीय व्यक्तींनी अधिक घेतला. त्यातुलनेत कारागीर वर्ग विविध कारणांमुळे शिक्षणापासून वंचित राहिला. या वर्गाला केवळ प्राथमिक शिक्षण देवून त्यांची स्थिती सुधारणे शक्य नव्हते. त्यासाठी कारागिरी व इतर हुन्नर उद्योग करणाऱ्या लोकांना नवीन कौशल्याधारित शिक्षण देण्याची योजना तयार करण्याची आवश्यकता सयाजीराव गायकवाड यांना जाणवली. अशा प्रकारची शिक्षण व्यवस्था उभा करण्यासाठी रसायनशास्त्रज्ञ टी. के. गज्जर यांच्या रूपाने योग्य व्यक्तीची साथ सयाजीरावांना मिळाली. व्हिक्टोरिया राणीच्या पुतळ्यावर पडलेला जो डाग

पुसण्यात तत्कालीन पाश्चात्य शास्त्रज्ञांना अपयश आले होते तो डाग रासायनिक प्रक्रियांच्या साहाय्याने पुसून टी. के. गज्जर यांनी विज्ञानाच्या क्षेत्रात भारताचे नाव उंचावले होते. अशा या तज्ञ व्यक्तीच्या नेतृत्वाखाली बडोदा संस्थानातील कलाभवनची प्रगती सयाजीराव गायकवाड यांनी केली.

उद्दिष्टे

1. बडोदा संस्थानातील कलाभवनचे महत्त्व अभ्यासणे.
2. औद्योगिक शिक्षणातील कलाभवनचे वेगळेपण जाणून घेणे.

संशोधन पद्धती

सदर संशोधनात व्यष्टी अध्ययन पद्धतीचा अवलंब करून वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर करण्यात आला आहे. तथ्य संकलनासाठी दुय्यम स्रोतांचा आधार घेतला आहे. यामध्ये विविध पुस्तके, लेख, इ. साहित्याचा वापर करण्यात आला आहे. याचबरोबर बडोदा संस्थानच्या १९८५ ते १९३९ प्रशासकीय अहवालांचा आधार घेतला आहे.

कलाभवन स्थापनेमागची पार्श्वभूमी

१८८६ मध्ये टी.के. गज्जर यांनी सुरत येथे तंत्रशिक्षण देणारी पॉलिटेक्निक संस्था उभारण्याची आवश्यकता विशद करणारा 'A Proposal For A Polytechnic Academy At Surat' हा प्रस्ताव तयार केला. या प्रस्तावामध्ये त्यांनी या संस्थेची उद्दिष्ट्ये, या संस्थेला पूरक इतर आवश्यक संस्था आणि कार्यपद्धती विषद केली होती. कृषी आणि औद्योगिक कलांमध्ये पारंगत कामगार वर्गाला त्यांच्या व्यवसायाची वैज्ञानिक तत्वे शिकवणे व त्या ज्ञानाचे प्रयोग शाळा आणि कारखान्यांमध्ये प्रात्यक्षिक दाखवणे हा या संस्थेच्या स्थापनेमागचा मुख्य उद्देश त्यांनी नमूद केला होता. दुर्दैवाने ही योजना अस्तित्वात येऊ शकली नाही. पुढे दोनच वर्षांनी १८८८ मध्ये गज्जर यांनी बडोदा संस्थानात नवीन शिक्षण व्यवस्थेच्या उभारणीसाठी दिशादर्शक 'Notes on the Development of a National System of Education for the Baroda State' हा प्रबंध

लिहिला. हा प्रबंध वाचल्यानंतर गज्जर यांना मुंबई विद्यापीठाचे तत्कालीन कुलगुरु सर रेमंड वेस्ट यांनी प्रतिक्रिया दिली. या प्रतिक्रियेत ते लिहितात, “जर तुम्ही हा आराखडा सयाजीराव महाराजांना स्वीकारायला लावू शकलात आणि या आराखड्यावर योग्य प्रमाणात कणखर व्यक्तीच्या माध्यमातून काम करू शकलात तर तुमच्या देशबांधवांवर तुमचे असंख्य उपकार होतील. तसेच बडोदा ही भारताची बौद्धिक राजधानी बनेल.” त्यांची ही प्रतिक्रियाच या प्रबंधाचे महत्त्व विशद करते. या पार्श्वभूमीवर संस्थानातील जनतेला विविध कौशल्यांचे प्रशिक्षण देणे, विद्यमान उद्योगांचा विकास व नवीन उद्योग सुरू करण्यास प्रोत्साहन देणे अशा व्यापक उद्देशाने सयाजीरावांनी टी. के. गज्जर यांच्या सहाय्याने जून १८९० मध्ये बडोदा संस्थानात कलाभवनची स्थापना केली.

श्री. सयाजी ज्ञानमंजूषा

विविध तांत्रिक व वैज्ञानिक विषयांची पुस्तके गुजराती भाषेत उपलब्ध व्हावीत यासाठी गज्जर यांनी ‘श्री सयाजी ज्ञानमंजूषा’ ही ग्रंथमाला सुरू केली. दि. २९ फेब्रुवारी २०२४ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तंत्रशास्त्र विद्यापीठ कायद्यात सुधारणा करणारे विधेयक महाराष्ट्र विधानपरिषदेत मंजूर करण्यात आले. या सुधारणेनुसार राज्यातील पॉलिटेक्निक व इंजिनिअरिंगमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना आता इंग्रजीबरोबरच मराठी भाषेतूनही परीक्षा देता येणार आहे. विद्यार्थ्यांना मातृभाषेतून तंत्रशिक्षण उपलब्ध करून देण्यासाठीचा राज्य सरकारचा हा निर्णय घेतला आहे. सयाजीराव महाराजांनी १३४ वर्षापूर्वी १८९० साली ‘कलाभवन’मध्ये हा प्रयोग बडोदा संस्थानात यशस्वीपणे राबवला होता. विविध तांत्रिक व वैज्ञानिक विषयांची पुस्तके गुजराती व मराठी अशा देशी भाषेतूनच विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून देण्यासाठी सयाजीरावांनी ‘श्रीसयाजीज्ञानमंजूषा’ ही शास्त्रीय ग्रंथमाला सुरू केली. यामुळे विद्यार्थ्यांच्या भाषिक अडचणी दूर होऊन प्रत्येक विषयाचे परिपूर्ण ज्ञान त्यांना सहजरित्या घेता येऊ लागले. या मालेतील बाळाजी प्रभाकर मोडक यांच्या ‘सृष्टीशास्त्र किंवा पदार्थविज्ञानशास्त्र’ (१८९३) या ग्रंथामध्ये ‘ध्वनीशास्त्र व प्रकाशशास्त्र’ या दोन शास्त्रांचे वर्णन केले आहे. या दोन शास्त्रांवरील मुलुभूत सिद्धांत असणारा हा मराठीतील पहिलाच ग्रंथ आहे. या पुस्तकामध्ये ठिकठिकाणी आकृत्यांचा समावेश करून सोप्या पद्धतीने सिद्धांतांची मांडणी केली आहे. असे मराठातील पहिले ठरलेले असंख्य ग्रंथ या मालेत प्रसिद्ध झाले.

सयाजीरावांच्या पाठबळावर १८९६ मध्ये प्रकाशित झालेला ‘कृषीकर्मविद्या’ हा ६०० पानांचा ग्रंथ याच प्रयत्नांचा एक भाग होता. विविध पिकांच्या लागवडीची शास्त्रोक्त माहिती या ग्रंथात देण्यात आली आहे. याचबरोबर विविध भाषा व ज्ञानशाखेतील ज्ञान आपल्या प्रजेला मराठी व गुजराती या त्यांच्या मातृभाषांमध्ये उपलब्ध व्हावे आणि या भाषा ज्ञान समृद्ध व्हाव्यात यासाठी ग्रंथ भाषांतराचा मोठा प्रकल्प सयाजीरावांनी बडोद्यात राबवला.

कलाभवनमधील तत्कालीन उपलब्ध अभ्यासक्रम

कलाभवन ही विविध प्रकारचे तांत्रिक शिक्षण देणारी तत्कालीन भारतातील एक उत्तम पॉलिटेक्निक संस्था होती. कलाभवनमध्ये यांत्रिक अभियांत्रिकी, रंगकाम व रासायनिक तंत्रज्ञान, विणकाम तंत्रज्ञान, कला, वास्तुकला विज्ञान, व्यापारविषयक तंत्रज्ञान इ. ज्ञानशाखांचे अभ्यासक्रम सुरू करण्यात आले होते. यांत्रिक अभियांत्रिकी शाखेमध्ये आकृतिबंध निर्मिती, लोहारकाम, कास्टिंग, कातकाम आणि इतर यांत्रिक उपकरणे, उष्णता, वीज, चुंबक, वाफेचे इंजिन, उपयोजित यंत्रशास्त्र, यांत्रिक तंत्रज्ञान इ. बाबींचे शिक्षण दिले जात होते. या शाखेत शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना अभियंता व फोरमन ही करिअरची क्षेत्रे उपलब्ध होती. याचबरोबर विविध गिरण्या-कारखान्यांचे व्यवस्थापन आणि इंजिन आणि बॉयलर यांची देखभाल करण्याचे कामदेखील या विद्यार्थ्यांना उपलब्ध होते.

रासायनिक तंत्रज्ञान शाखेमध्ये रंगकाम व कपड्यांच्या ब्लीचिंगचे सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक ज्ञान दिले जात होते. त्याचबरोबर इजिप्शियन शैलीचे कलिको-प्रिंटिंगदेखील शिकवले जात होते. या अभ्यासशाखेत मुख्यतः जैविक आणि अजैविक रसायनशास्त्र व रासायनिक तंत्रज्ञानाचा अभ्यासक्रमदेखील शिकवला जात होता. कलाभवनच्या या शाखेत शिकलेला विद्यार्थी शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर केवळ रंगारी न बनता रसायनशास्त्रज्ञ बनून रासायनिक उद्योगांमध्ये विविध जबाबदारीची पदे भूषवण्यास सक्षम होत असे. विणकाम तंत्रज्ञान शाखेमध्ये हातमाग आणि यंत्रामागांवर विविध प्रकारचे कापड विणण्याचे सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक शिक्षण दिले जात होते. याचबरोबर माग निर्मितीची प्रक्रिया देखील या शाखेत शिकवली जात होती. कलाभवनमध्ये विणकामाचे शिक्षण घेतलेला विद्यार्थी कापड गिरण्या आणि कारखान्यांमध्ये व्यवस्थापक आणि विणकाम तज्ञ म्हणून काम करण्यास सक्षम असे.

कला शाखेत दोन अभ्यासक्रम शिकवले जात होते. प्राथमिक अभ्यासक्रमामध्ये तिसऱ्या श्रेणीपर्यंतची चित्रकला, छायाचित्रण व मॉडेलिंग शिकवले जात होते. तर उच्च अभ्यासक्रमामध्ये मातीचे नमुने तयार करणे, स्थापत्यशास्त्र, फोटोकेमिकल प्रक्रियेचे विद्यार्थ्यांच्या क्षमतेनुसार अधिकचे प्रशिक्षण दिले जात होते. कला शाखेत शिकलेले विद्यार्थी बडोद्यामध्ये व बडोद्याबाहेर चित्रकला शिक्षक, ड्राफ्ट्समनबरोबरच कलावंत म्हणून देखील काम करू शकत होते. स्थापत्य अभियांत्रिकी शाखेमध्ये बांधकाम साहित्य, बांधकाम आराखडा, इमारत बांधकाम, रस्ते बांधकाम आणि सर्वेक्षण इ. बाबींचे सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक शिक्षण दिले जात होते. याचबरोबर सामान्य भौतिकशास्त्र, उष्णता, वीज आणि चुंबकत्व, गणित, सुतारकाम आणि चित्रकला हे प्राथमिक विषय शिकवले जात. हे शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना राज्याच्या सार्वजनिक बांधकाम विभाग आणि नगरपालिकांमध्ये नोकऱ्या मिळत असत. तसेच हे विद्यार्थी स्वतंत्रपणे अभियंते आणि कंत्राटदार म्हणून काम करू शकत.

व्यापारविषयक तंत्रज्ञान शाखेमध्ये एक वर्षाचा अभ्यासक्रम शिकवला जात असे. यामध्ये व्यावसायिक लेखाजोखा, बँकिंग, चलन, व्यवसायाचे व्यवस्थापन, व्यापाराचा इतिहास, व्यापारी भूगोल, व्यापारी कायदे, प्राथमिक अर्थशास्त्र व टंकलेखन याचा समावेश होता. हा अभ्यासक्रम पूर्ण केलेला विद्यार्थी त्याच्या क्षमतेनुसार विविध व्यवसायांमध्ये काम करत. सुरुवातीच्या काळात सुरु करण्यात आलेला घड्याळ-निर्मिती विभाग सप्टेंबर १९०८ मध्ये बंद केला गेला. बडोदा येथे स्वतंत्र प्रशिक्षण महाविद्यालयामध्ये अध्यापनशास्त्राचा अभ्यासक्रम चालू करण्यात आला. यातील बहुसंख्य अभ्यासक्रमांचा कालावधी ३ वर्षांचा होता. केवळ व्यापारविषयक अभ्यासक्रम १ वर्ष कालावधीचे होते. तर काही शाखांमध्ये एक वर्ष कालावधीचे पदव्युत्तर अभ्यासक्रम शिकवले जात.

कलाभवनमधील विद्यार्थी प्रवेशसंख्या

कलाभवनमध्ये शैक्षणिक वर्ष दोन सत्रांमध्ये विभागले होते. पहिल्या सत्राची सुरुवात २१ नोव्हेंबर व दुसऱ्या सत्राची सुरुवात ६ मे रोजी होत असे. कला आणि व्यापारविषयक तंत्रज्ञान या दोन शाखा वगळता इतर शाखांमधील प्रवेशासाठी दरवर्षी प्रवेश परीक्षा घेतली जात असे. या प्रवेश परीक्षेत उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्यांनाच प्रवेश दिला जात असे. कलाभवनमध्ये शिक्षण घेण्यासाठी बडोदा

प्रांताबरोबरच बडोद्याबाहेरील विद्यार्थीसुद्धा मोठ्या प्रमाणावर उत्सुक होते. १९३०-१९३१ ते १९३८-३९ दरम्यानच्या काळात कलाभवनमध्ये प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये प्रदेशनिहाय विचार करता बडोदा येथील २,७३४, मुंबई प्रांतातील १,५६९ आणि देशातील इतर प्रांतातील ७४४ अशा एकूण ५,०४७ विद्यार्थ्यांनी समावेश होता.

१९३०-३१ या शैक्षणिक वर्षात कलाभवनमध्ये प्रवेश घेतलेल्या एकूण विद्यार्थ्यांमध्ये बडोदा संस्थानातील विद्यार्थ्यांचे प्रमाण निम्मे होते. पुढील १० वर्षांच्या काळात सुरुवातीला हे प्रमाण काही अंशी कमी होवून दशकाच्या शेवटी ६५ टक्क्यांपर्यंत वाढले. त्या तुलनेत मुंबई प्रांत व भारताच्या इतर प्रांतातून कलाभवनमध्ये शिक्षणासाठी येणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण सातत्याने घटत गेले. हे प्रमाण अनुक्रमे १२ टक्के व ३ टक्के इतके होते. कलाभवनच्या माध्यमातून संस्थानातील प्रजेला अत्याधुनिक तांत्रिक शिक्षण उपलब्ध करून देण्याचा सयाजीरावांचा उद्देश सफल झाल्याचे बडोदा संस्थानातील वाढलेल्या विद्यार्थी प्रवेशावरून स्पष्ट होते. कलाभवनमधील विविध विभागांच्या प्रगतीचा अंदाज त्या विभागात प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या संख्येवरून येतो. १९३५-३६ मध्ये कलाभवनमध्ये शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या ५४० होती. ती पुढील ५ वर्षांमध्ये ६२९ वर पोहोचली. यांत्रिक अभियांत्रिकी, रासायनिक तंत्रज्ञान, वास्तुकला विज्ञान व वाणिज्य शाखांमध्ये शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या लक्षणीय प्रमाणात वाढली. तर कला शाखेच्या विद्यार्थ्यांमध्ये मात्र या काळात घट झाल्याचे दिसून येते. १९३९-४० दरम्यान कलाभवनच्या विविध विभागात प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या पुढील प्रमाणे होती. यांत्रिक अभियांत्रिकी (१३१), विद्युत अभियांत्रिकी (८०), स्थापत्य अभियांत्रिकी (८८), विणकाम तंत्रज्ञान (६१), कला (४१), वास्तुकला विज्ञान (६७), वाणिज्य (४९), व्यावसायिक माध्यमिक शाळा (२४) असे एकूण ६२९ विद्यार्थी औद्योगिक शिक्षण घेत होते.

शिष्यवृत्ती

बडोदा सरकारने मंजूर केलेल्या निधीतून कलाभवनमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना विविध शिष्यवृत्त्या दिल्या जात. १९०८-०९ पासून कलाभवनच्या वर्कशॉप्स मधील कर्मचारी आणि कारागिरांबरोबर काम करण्यासाठी नागपुर आणि मध्य प्रांतातून आलेल्या विद्यार्थ्यांमधून शिकावू उमेदवार निवडले जात. या शिकावू उमेदवारांना विविध विभागांमध्ये काम करण्याच्या मोबदल्यात १० रु. प्रतिमहिना शिष्यवृत्ती

दिली जात असे. ही शिष्यवृत्ती मध्य प्रांताच्या सार्वजनिक सूचना विभागाच्या संचालकांकडून दिली जात असे. लिओपाल्ड कसेला या जर्मनीस्थित कंपनीच्या मुंबई शाखेकडून रासायनिक तंत्रज्ञान शाखेत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्त्या दिल्या जात. लिंगडी संस्थान, डेक्कन असोसिएशन, मुंबईची सारस्वत सभा आणि इतर अनेक सार्वजनिक संस्था त्यांच्या शिकावू उमेदवारांना प्रशिक्षणासाठी कलाभवनला पाठवत असत. दिवाण बहादुर धामणस्कर यांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ ठेवलेल्या निधीच्या व्याजातून दरवर्षी ४ रु.च्या शिष्यवृत्त्या बडोदा संस्थानच्या विद्यार्थ्यांना दिल्या जात. याशिवाय कलाभवनच्या विविध विभागांमध्ये अंतिम परीक्षेत प्रथम व द्वितीय येणाऱ्या विद्यार्थ्यांना पदके आणि बक्षिसे दिली जात.

कलाभवनमधील शैक्षणिक खर्च

कलाभवनमध्ये भारताच्या विविध भागातून येणाऱ्या विद्यार्थ्यांना अत्यंत कमी शुल्कात प्रवेश दिला जात असे. रासायनिक तंत्रज्ञान, विणकाम तंत्रज्ञान, कला आणि वास्तूकला विज्ञान या चार अभ्यासशाखांचे शुल्क प्रतिवर्षी १२ रुपये ८० पैसे प्रतिविद्यार्थी इतके होते. तर यांत्रिक अभियांत्रिकी व व्यापारविषयक तंत्रज्ञान या दोन अभ्यासशाखांचे शुल्क अनुक्रमे २५ रु. व २४ रु. इतके होते. पुस्तके आणि आवश्यक उपकरणांचा वार्षिक खर्च २० ते ३० रु. प्रतिविद्यार्थी इतका होता. एका विद्यार्थ्याला कलाभवनमध्ये शिकण्यासाठी सरासरी ३ ते ४ रु. प्रतिमहिना खर्च येत असल्याचे यातून लक्षात येते. या विद्यार्थ्यांना कलाभवनच्या वसतिगृहामध्ये मोफत निवासाची सोय करण्यात आली होती. मुंबई येथील व्हिक्टोरिया ज्युबिली तंत्रज्ञान संस्थेमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी येणारा सरासरी खर्च यापेक्षा कितीतरी अधिक असल्याचे फेब्रुवारी १९११ मध्ये प्रकाशित झालेल्या 'The Dawn and Dawn Society's Magazine' मधील 'Progress of Technical Education In Native Indian States - Part V' या लेखात नमूद करण्यात आले आहे. बडोदा सरकारतर्फे कलाभवन व त्याच्याशी संलग्न जिल्हा औद्योगिक शाळांवर दरवर्षी ६०,००० ते ८०,००० रु. इतका खर्च केला जात होता. यांत्रिक अभियांत्रिकी विभागाच्या वर्कशॉप्सच्या माध्यमातून दरवर्षी १०,००० रु. पेक्षा जास्त उत्पन्न मिळत होते. १९०८-०९ या शैक्षणिक वर्षात कलाभवनमधील विविध वर्कशॉप्सचा विस्तार करण्यासाठी २०,००० रु. खर्च करण्यात आले. २० एच.पी. इंजिन खरेदी

व ग्रंथालय यासाठी अनुक्रमे २०,००० रु. व १,००० रु. खर्च करण्यात आले.

कलाभवनभवनचे महत्त्व

१८९४ च्या अखिल भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या दहाव्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष अल्फ्रेड वेब यांनी कलाभवनला भेट दिली. त्यानंतर मुंबई येथील त्यांच्या सार्वजनिक शुभेच्छा प्रदान कार्यक्रमात कलाभवनच्या वाटचालीबाबत बोलताना ते म्हणतात, "काही दिवसांपूर्वी बडोदा येथील तांत्रिक शाळेला (कलाभवनला) भेट दिल्यानंतर मला झालेला आनंद भारतातील इतर सर्व भेटीपेक्षा कितीतरी अधिक होता. कलाभवनइतकी अत्याधुनिक आणि सुसज्ज कोणतीही संस्था आयरलंडमध्ये अस्तित्वात नाही. ते त्यांच्या संकल्पना आणि कार्याची व्याप्ती याबाबत अत्यंत व्यावहारिक आहे." तत्कालीन तंत्रशिक्षण क्षेत्रातील कलाभवनचे स्थान त्यांच्या या कबुलीतून स्पष्ट होते.

अनेक प्रख्यात प्राध्यापक, शास्त्रज्ञ, अभियंते आणि इतर व्यक्तींनी वेळोवेळी कलाभवनला भेटी दिल्या. जानेवारी १९०२ मध्ये कोर्नेला विद्यापीठातील राज्यशास्त्राचे प्राध्यापक आणि अमेरिकेच्या युद्ध विभागाचे विशेष कमिशनर जेरेमी डब्ल्यू. जॅक्स यांनी कलाभवनला भेट दिली. या भेटीनंतर ते लिहितात, "बडोदा तांत्रिक शाळेचा (कलाभवन) उद्देश, आराखडा आणि शिक्षण पद्धत प्रशंसनीय आहे. प्रत्येक राज्यात लोकांच्या दैनंदिन जीवनावर प्रभाव पाडणाऱ्या व्यावहारिक प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी प्रशिक्षित व्यक्तींनी आपल्या ज्ञानाचा आणि कौशल्यांचा पुरेपूर वापर करणे गरजेचे आहे. या तांत्रिक शाळेत प्रशिक्षण घेतलेल्या व्यक्तींच्या माध्यमातून बडोदा राज्यामध्ये नवीन उद्योग उभा राहिल्याचे मला दिसले. येत्या काही वर्षांमध्ये या उद्योगांना आर्थिक महत्त्व प्राप्त होईल. यामुळे काही वस्तुंसाठी बडोदा युरोपवर अवलंबून असणार नाही. रंगकामासंदर्भातील विविध प्रयोग व विविध रंगाची चालू असलेली परिक्षणे पुढील काळात राज्यासाठी आर्थिकदृष्ट्या अतिशय फायदेशीर ठरतील. अभियांत्रिकी आणि हस्तोद्योगाच्या क्षेत्रातील कार्य बडोदातील जनतेला युरोपियन कामगारांवर अवलंबून राहू न देता स्वावलंबी बनवेल." जॅक्स यांच्या विधानातील मतितार्थ समजून घेण्यासाठी कलाभवनची कार्यपद्धती व तेथे शिकवले जाणारे अभ्यासक्रम अभ्यासणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

बडोदा संस्थानात सयाजीरावांनी सर्व जनतेला शिक्षण उपलब्ध करून देत असताना कौशल्य आधारित

व्यवसायांचे शिक्षण देण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला. या कौशल्याधारीत व्यवसायांचे शिक्षण देत असताना त्या व्यवसायाशी संबंधित सैद्धांतिक ज्ञानाचा प्रत्यक्ष कामांमध्ये कसा उपयोग करता येईल याचे ज्ञान देण्यावर भर दिला. ग्रामीण कारागिरांना स्वस्त उत्पादन प्रक्रिया व विशेष आराखडा यांची माहिती दिल्यास त्यांच्या वस्तूंचा दर्जा सुधारून उत्पादनांना मागणी वाढू शकते. ही बाब लक्षात घेऊन सयाजीरावांनी १९३६ मध्ये हिरक महोत्सवी कुटिरोद्योग संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेच्या स्थापनेमागचा मुख्य उद्देश ग्रामीण भागातील बेरोजगार व कारागिरांच्या मुलांना विविध छोट्या व उद्योगांमधील प्रक्रियांच्या सुधारित पद्धतीचे प्रशिक्षण देणे हा होता. या कारागिरांनी तयार केलेल्या उत्पादनांची विक्री करण्यासाठी अनेक ठिकाणी विक्री केंद्रे सुरू करण्यात आली. डायमंड ज्युबिली कुटिरोद्योग संस्थेमध्ये १९३९-४० मध्ये एकूण सात वर्ग चालवले जात होते. या संस्थेत शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या एकूण ६० इतकी होती या मुख्य संस्थेबरोबरच राज्यातील विविध जिल्ह्यांमध्ये प्रशिक्षण वर्ग सुरू करण्यात आले. या प्रशिक्षण वर्गांमध्ये कातडी कमावणे, सूतकताई व विणकाम, को-प्रिंटिंग व मधुमक्षिका पालत इत्यादी उद्योगांचे प्रशिक्षण दिले जात होते. संस्थेकडून राबवल्या जाणाऱ्या या प्रशिक्षण वर्गाचा लाभ राज्यातील अधिकाधिक जनतेपर्यंत पोहोचावा यासाठी डायमंड ज्युबिली पीपल्स ट्रस्टच्या निधीतून १० हजार रुपयांची तरतूद करण्यात आली. या निधीतून बडोद्यातील व बडोदा बाहेरील कुटिरोद्योगामधील प्रशिक्षणासाठी विविध शिष्यवृत्त्या देण्यात येत होत्या.

संदर्भ :

- ✦ आपटे, दाजी, नागेश. (१९३६). श्री महाराजा सयाजीराव गायकवाड (तिसरे) यांचे चरित्र, खंड-१ ते ३, बडोदा: प्रकाशक लेख खुद्द.
- ✦ पवार, निंबाजीराव. (२०११). गुराखी जेव्हा राजा होतो, पुणे: राजहंस प्रकाशन.
- ✦ वरखेडे, रमेश (संपा.). (२०१७) महाराजा सयाजीराव गायकवाड भाषणसंग्रह भाग १ व २, औरंगाबाद: महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समिती.

- ✦ करंदीकर, संजयकुमार. (२०१५). बडोदे संस्थानाचा साहित्यिक व सांस्कृतिक इतिहास (१८८०-१९४०), नाशिक: कुसुमाग्रज प्रकाशन.
- ✦ गायकवाड, सौरभ (२०२०). औद्योगिक, औरंगाबाद: महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समिती.
- ✦ Gajjar, T. K. (1886). A Proposal for A Polytechnic Academy at Surat, Bombay: Education Society Press.
- ✦ Joshi, Mahipatram & Trivedi, Hariprasad (Ed.). (1946). Important States of India Part 1.
- ✦ January (1911). Progress of Technical Education in Native Indian States-Part V, The Dawn and Dawn Society's Magazine, Vol. VII (No. 1).
- ✦ February (1911). The Biggest Technical Institution in the Native Indian States - The Kala-bhavan at Baroda, The Dawn and Dawn Society's Magazine, Vol. VII (No. 2).
- ✦ Raina, Dhruv and Habib S. Irfan (1991). Technical Institutes in Colonial India Kala Bhavan, Baroda (1890-1990), Nov. 16, 1991, Vol. 26, No. 46 (Nov. 16, 1991), pp. 2619-2624. <https://www.jstor.org/stable/4398303>
- ✦ Mehta, Makrand (1992). Science Versus Technology: The Early Years of the Kala Bhavan, Baroda, 1890-1896, Indian Journal of History of Science, 27(2), 1992, pp-145-170. https://cahc.jainuniversity.ac.in/assets/ijhs/Vol27_2_3_MMMehta.pdf
- ✦ Nanavati, B. Manilal (1916). Notes on the Development of a National System of Education for the Baroda State, Baroda Printing Works.
- ✦ Baroda Administration Report, 1890-91 to 1994-95.
- ✦ Baroda Administrative Report, 1930-31 to 1939-40.
- ✦ Baroda Administration Report, 1939-40, 195.